स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा राजकीय सहभाग

प्रा. डॉ. कल्याण आश्रु वरळे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

सरस्वती महाविद्यालय, केज

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील स्थानिक शासनाच्या युगाचा प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यापूर्वी भारतीय समाजाचा विकास घडविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न झाले. परंतु ते अत्यंत मर्यादित असे होते. मात्र स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न झालेले दिसून येतात. नारायण आग्रवाल यांनी चगांधीजींच्या कल्पनेतील भारतीय संविधानछ या ग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे, घ्भारतीय खेडी हा एक स्वयंपूर्ण घटक असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकवणे आवश्यक आहे.ङ महात्मा गांाधीनी संविधान परिषदेचे काम चालू असताना पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना वारंवार पत्र लिहून स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्वायत्तता व स्वयंपूर्णता कायम ठेवण्याच्या सुचना दिल्या गेल्या यातूनच भारतीय संविधानात पंचायत राज व्यवस्थेला महत्व देण्यात आले.

राज्यघटनेत केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसुची यामध्ये अधिकारांची विभागणी झाली. यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्य सुचीमध्ये घेण्यात आला. यामुळे विविध राज्यांनी आपल्या सोयीप्रमाणे पंचायतराज व्यवस्थेबद्दल स्वतंत्र असे कायदे केले. महिलांची स्थिती आणि दर्जामध्ये सुधारणा करण्यासाठी राज्यघटनेच्या चौथ्या भागामध्ये स्वतंत्र तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्था हा भारतीय लोकशाहीचा पाया आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था हा लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा पहिला टप्पा आहे. लोकशाहीमधील समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य या मुलभूत संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होण्यासाठीची संधी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षणामुळे निर्माण झाली आहे. लोकशाहीवर विश्वास असणाज्या कोणत्याही व्यक्तीसाठी ही बाब अत्यंत आनंददायी आहे. २१ व्या शतकात स्त्रियांना असा हक्क दिला जात आहे यासाठी कौटुंबिक व सामाजिक भावना असण्याची गरज आहे. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीत पदाचे किंवा सदस्यत्वासाठी पदाचे आरक्षण देणे हे लोकशाहीमध्ये क्रमप्राप्त घटना आहे पण हे मान्य करायला अजूनही समाजमन तयार होत नाही ही खरी आपल्या लोकशाही समोरील शोकांतिका आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात आपण सामाजिक, राजकीय विकासाच्या दिशेने वाटचाल करत असताना या प्रक्रियेतील मुलभूत घटक असणाज्या भारतीय समाजाचा अर्धा भाग असणाज्या महिलांना ७३ व्या घटनादुरूस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३३ टक्के आरक्षण दिल्यामुळे महिलांच्या नेतृत्वात प्रगती झाली आणि विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांचे योगदान किती आवश्यक आहे हे सिध्द झाले.

संशोधन निबंधाचा उद्देश :

१) ग्रामीण महिलांचा राजकारणाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोन समजून घेणे.

२) महिला लोकप्रतिनिधींच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.

३) स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये नेतृत्व करणाज्या महिलांसमोरील प्रश्न समजून घेणे.

४) महिलांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

५) शिफारशी /उपाययोजना सुचविणे.

गृहितके :

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत आहे.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग वाढण्यासाठी महिला सबलीकरणाची आवश्यकता आहे.

३) स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना दिलेल्या आरक्षणामुळे लोकशाही प्रबळ होण्यास मदत होत आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच तथ्य संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, संकेतस्थळे यांचा वापर करून संशोधनासाठी विश्लेषण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

आशय :

स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या मुळाशी सत्तेचे विभाजन आणि केंद्रीकरण ही संकल्पना रूजली आहे. महिला आरक्षणामुळे महिला वर्गापयंत विकासाची फळे पोहोचवण्यात पंचायत राजला यश प्राप्त झाले आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील महिला आरक्षणातून अनेक लाभ झाले आहेत. संविधानाच्या ७३ व्या घटनादुरूस्तील २४८ डी (३) या कलमानुसार पंचायतराज व्यवस्थेतील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या तीन स्तरावर महिलांना १/३ आरक्षण देण्याची तरतुद करण्यात आली. या तरतुदीमुळे संबंध राजकीय व्यवस्थेत स्थानिक पातळीवर महिलांच्या उदयाचा एक महत्वपूर्ण टप्पा समोर आला. वर्तमानकाळातील परिस्थितीनुसार असे लक्षात येते की, विविध राज्यामध्ये महिला नेतृत्व उदयास येत असून त्यांना दिलेल्या आरक्षणाचे फलित प्रत्यक्ष व्यवस्थेत दिसून येत आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये महिलांचे स्थान आजही दुय्यम आहे. शिवाय कुटुंबापासून समाज जीवनातील अनेक महत्वाच्या स्थितीचा विचार करता महिलांना दुय्यम वागवले जाते. या परंपरावादी सनातनी वृत्तीला पंचायतराज व्यवस्थेतील आरक्षणामुळे छेद प्राप्त झाला व महिलांचे समाजातील स्थान ग्रामीण जीवनापासून उन्नत होऊ लागले. आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये अधिक लक्ष घातले.

७३ व्या घटनादुरूस्तीनंतर पुढे काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी सरकारने पंचायतराज मध्ये ५० टक्के महिलांना आरक्षण लागू केले याचे अत्यंत चांगले परिणाम दिसून येतात. यामुळे महिलामध्ये राजकीय, आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांबाबत जागृती निर्माण झाली. आपल्या हक्कासाठी महिला संघर्ष करू लागल्या. शिक्षणामुळे त्या अधिक जागरूक झाल्या. महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे भ्रष्टाचार आणि आर्थिक नियमितता या बाबीवर लगाम बसत आहे. प्रशासकीय सुधारणा कृतीमध्ये आणून दप्तर दिरंगाई व लाल फितीचा कारभार यावर नियंत्रण ठेवण्यामध्ये महिला नेतृत्व पुढे येत आहे. महिला साक्षरतेशिवाय कुठल्याही देशाचा विकास नाही हे सुत्र जर लक्षात घेतले तर प्रशासकीय निर्णयात दोषावर सुशिक्षित महिला नियंत्रण ठेवू शकते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये नागरी व ग्रामीण असे दोन भाग पडतात. त्यातील ग्रामीण जीवन हे अतिशय बिकट व समस्यांनी वेढलेले आहे. त्यामुळे ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिलांचा राजकीय सहभाग अभ्यासताना हा दृष्टीकोन लक्षात घेतला आहे. ग्रामीण भागातील पारंपारिक मानसिकता चक्रव्यूह साधून या महिलांना सुनिश्चित दिशेने वाटचाल करताना पावले टाकावी लागतात. त्यासाठी पोषक वातावरण तयार करून देणे ही काळाची गरज आहे. थोडक्यात पंचायतराज संस्थामध्ये काम करणाज्या महिलांचे सक्षमीकरण होण्यामध्ये दिसून येतो.

निष्कर्ष :

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग संख्यात्मक खूप आहे. पण गुणात्मक कमी आहे.

२) स्थानिक नेतृत्व असणाज्या महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूप कमी आहे.

३) स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या बौठकामध्ये महिलांचे उपस्थितीचे प्रमाण व कामगिरी समाधानकारक आहे.

४) महिलांना आपल्या अधिकारांची जाणीव कमी आहे.

उपाययोजना :

१) वर्षातून किमान एकदा फक्त महिला ग्रामसभा बोलवावी. ज्यामध्ये फक्त महिलांच्या प्रश्नाबाबत चर्चा करून निर्णय घेण्यात यावेत. त्यामुळे महिलांचे प्रबोधन होईल.

२) नव्याने निवडून आलेल्या महिलांना स्वतंत्रपणे काम करण्यासाठी, त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी कर्तृत्ववान महिलांचे मार्गदर्शन ठेवावे.

३) माहिती तंत्रज्ञान यांचा वापर महिलांना करता यायला हवा यासाठी संगणक, इंटरनेट यांची अद्यावत माहिती द्यावी.

४) राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक.

५) स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये काम करणाऱ्या महिलांना विविध बौठकामध्ये करावा लागणारा प्रवास खर्च, भत्ते आकर्षक असावेत.

६) ज्या महिलांचे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून उत्कृष्ट कार्य केले आहे त्यांची माहिती प्रसारमाध्यमाद्वारे प्रसारित करून इतरांना प्रोत्साहित करावे.

संदर्भ :

१) ऋष्ड्ढठ्ठध्ठ्ठ च.ग़., क्ष्दड्डत्ठ्ठद क्दृदम्र्द्यत्द्यद्वद्यत्दृद त्द ऋष्ठ्ठदड्डण्त्ठ्ठद ज्त्ड्ढ़ -१९४१.

२) चौहान घनशाम, भारतीय राजनिती और सहकार, सुमित एन्टरप्राईजेस, नवी दिल्ली-२००५.

३) चव्हाण यशवंतराव, सह्याद्रीचे वारे, रोहन प्रकाशन, पुणे-२०१२.

४) गाडे सोपान (संपा.) (२००८), महाराष्ट्रातील महिलाराज, अविष्कार प्रकाशन, पुणे.

५) बडे जी.एस. भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था: उगम आणि विकास, हिमालय पब्लिकेशन हाऊस.

६) चौधरी अशोक, महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१.

७) पंचायत भारती, पंचायतीराज प्रबोधन संस्था ठाणे-२००४-२००५.

८) यशमंथन यशदा (त्रौमासिक), यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे -२००३-२००८.

९) लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय मुंबई २००१-२००८.